

VOYAGA YETMAGANLARDA XULQIY OG'ISH VA TARBIYA BUZILISHINI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK MASALALARI

Quvondiqov Sobirbek Abdurasul o'g'li

Sirdaryo viloyati Sayxunobod tumani 12-umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi

Annotatsiya. Voyaga yetmaganlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining oldini olishda ijtimoiy-psixologik, individual-psixologik, sotsiologik, hududiy va kriminologik xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

Kalit so'zlar. deviant xulq, zo'ravonlik, tajavvuzkorlik, xulqi og'ishganlik, oila, diagnostika, ruhiy holat

KIRISH

Ko'pincha odamlar adolat uchun shiddatli kurashchilar bo'lib chiqadilar. Uni o'rnatishning asosiy usuli esa zo'ravonlik, majbur qilishdir. Keraklilik haqidagi gipertrofiyalangan tasavvur namoyon bo'lishi shakllaridan biri – rashk tuyg'usidir. Unda boshqa kishining xayrixohligidan yolg'iz o'zi foydalanish «huquqini» egallagan mulkdorning nuqtai nazari to'plangan va o'zgalar hamda o'zgalar tomonidan ko'rsatiladigan har qanday e'tibor belgilari uning sha'nini kamsitish va qayd etilgan «huquqqa» suiqasd deb qabul qilinadi. Rashk bilan asoslantirilgan zo'rlik – bu o'zi haqida ideallashtirilgan tasavvurlarini himoya qilishi va boshqa kishini o'zi haqida bunday tasavvurlarga ega bo'lishdan mahrum etish hamda o'zini shunga munosib tutishdir. Tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilar orasida o'zi haqidagi shaxsiy fikrlarida qaror qilish, biron ish qilish, g'ayrioddiy qaltis, xatarli harakat sodir qilishga qodir bo'lgan shaxs sifatida ishonch qozonish ehtiyojiga ega bo'lgan kishilar ham uchraydi.

Doimiy ravishda o'ziga ishonchsizlik, ikkilanish, qaror qabul qilishga layoqatsizlik, ularning shaxsiy xos xususiyatlari bo'lib, ular ongli ravishda tinkani qurituvchi nomukamallik, keraksizlik tuyg'usini boshdan kechiradilar va shuning uchun uni engishga doimo shay turadilar. Bu tayyorlik ularni qaltis, oqibati yomon bo'ladigan xavfli holat vaziyatlariga undaydi. Ayrim jinoyatchilar o'zlari sodir qilgan og'ir jinoyat sababini bevosita «zo'r ishni bajarish» deb belgilaydilar. SHunday tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilar toifasi

borki, pasaygan, salgina tushkun kayfiyat, qiziqishlari, intilishlari, istaklari o'tmaslashuvida ifodalangan passiv psixologik nuqtai nazar ularga xosdir. Bu toifadagilar ko'pincha shaxsiy nomukammalliklari, hayotiy orzu-istaklari va davlatmandligi yo'qolganligini suitsidal fikrlarda ifoda etadilar. Ularning yashirin tajovuzkor odatlari tashqi axloqlarida qiyin namoyon bo'ladi.

Voyaga yetmaganlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining oldini olishda ijtimoiy-psixologik, individual-psixologik, sotsiologik, hududiy va kriminologik xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi. Shuningdek, voyaga etmaganlar o'rtasida yuzaga kelayotgan xulq-og'ishi va tarbiya buzilishining oldini olish ishlari umumiy va maxsus-individual tarzda olib borilishi bilan xarakterlanadi. Umumiy ijtimoiy choratadbirlarga jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, siyosiy barqarorlikni ta'minlash, xalqning turmush tarzi va mikro muhit munosabatlarini yaxshilash, fuqarolarning madaniy-ma'naviy va ma'rifiy salohiyatini o'stirish va boshqalar kiradi. Maxsus-individual xarakterdagi tadbirlar sifatida esa bolalar va o'smirlarning shaxs xususiyatlari, ularning psixologiyasi, dunyoqarashi, qadriyatlar orientatsiyasi, hayotiy pozitsiyasi, onglilik darajasi va ijtimoiylashuv xususiyatlarini hisobga olgan holda chora-tadbirlarni ishlab chiqish va qo'llash tushuniladi. Profilaktik chora tadbirlarni ishlab chiqishda voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining kelib chiqishigacha bo'lgan davrga, bu davrda olib boriladigan umumiy tarbiyaviy tadbirlarga, ularni takomillashtirishga, ta'sirchanlik darajasini oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Shuning uchun ham voyaga etmaganlar o'rtasida yuzaga kelayotgan xulq og'ishining oldini olishda ushbu oraliq davri muhim ahamiyat kasb etishligini unutmasligimiz kerak. Voyaga yetmaganlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar tabiatini tushunish uchun avvalo ularning boshlanish davrini, uning ob'ektini hamda xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar shaxsiga qanday ta'sir ko'rsatish xususiyatini bilib olish talab etiladi. Ushbu masalani echish uchun tabiiy ravishda shaxsning motivatsion sohasiga aloqador bo'lgan ma'lumotlardan foydalanishga to'g'ri keladi. Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan voyaga yetmaganlar shaxsining umumiy yo'nalishi tahlili xulq og'ishi va tarbiya buzilishining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarni nafaqat xulq og'ishi va salbiy illatlarga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar o'rtasida olib borish,

balki sog'lom xulqli bolalar va o'smirlar o'rtasida ham ularni olib borish zaruriyatini ko'rsatadi. Voyaga etmaganlarda xulq og'ishi jarayoni shaxs xususiyatlari bilan tashqi muhit voqea-hodisalari o'rtasidagi murakkab bog'lanishli jarayon bo'lib hisoblanadi. Bu jarayonda o'smir shaxsi subekt sifatida tashqi muhit axborotlarini qabul qiladi va qayta ishlaydi. Ob'ekt sifatida esa tashqi muhit elementlari shaxsga ta'sir etuvchi element sifatida ifodalanadi.

O'smir shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari shunday o'ziga xos imkoniyatlarga egaki, u ba'zan shaxsning sog'lom munosabatlari va sog'lom turmush tarzini belgilasa, ba'zan esa nosog'lom xulqatvorning kelib chiqishi uchun imkoniyat yaratadi. Ushbu xususiyatlar o'smirlarda g'ayri qonuniy xulqatvorning kelib chiqqishining oldini olishga qaratilgan psixologikpedagogik jihatdan ta'sirchan tadbirlarni ishlab chiqish zarururiyatini ko'rsatadi. Voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishi va tarbiya buzilishining oldini olish tadbirlari samaradorligi va ularning ta'sirchanligi eng avvalo, o'smir shaxsidagi ijobiy fazilatlar, ijtimoiy foydali ehtiyoj va qiziqishlarning shakllanganligiga bog'liq bo'ladi. Shu ma'noda o'quv-tarbiyaviy tadbirlar va mashg'ulotlar voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishi va tarbiya buzilishini oldini olishning dastlabki profilaktikasi sifatida xizmat qilishi kerak. Xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar o'rtasida olib boriladigan tarbiyaviy tadbirlarning samaradorligi ularda faol hayotiy pozitsiyani shakllantirish, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida o'zaro yaqinlik va sog'lom munosabatni o'rnatishga bog'liqdir. SHuning uchun o'qituvchining tarbiyasi og'ir o'smirlarga nisbatan berayotgan e'tiborini, ularni o'zlariga yaqin olayotganligini va yordam bermoqchi bo'layotganligini o'smir har doim his qilib turishi muhim hisoblanadi.

Bu o'smir xulqini sog'lomlashtirishga qo'yilgan ilk qadam bo'lib hisoblanadi. Xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalarga profilaktik ta'sir ko'rsatishda o'smirning shaxs sifatidagi shakllanishi jarayonini, uning o'ziga xos xususiyatlarini, xarakter xislatlari va psixologiyasini hisobga olgan holda ish tutish yaxshi natija berishini unutmaslik lozim. Bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining oldini olishning muhim shartlaridan yana biri – tarbiyaviy jarayonda maktab va oila hamkorligini to'g'ri yo'lga qo'yishdir. Afsuski, bu masalani bugungi kunda talab darajasida deya olmaymiz. SHuning uchun ham bunday paytlarda ko'pincha oila va maktab hamkorligi, ota-ona va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro aloqaning uzilishi tufayli bolalar va

o'smirlar tarbiyasini, ayniqsa, ular xulqidagi o'zgarishlarni tuzatish ancha qiyin kechadi. O'qituvchi o'quvchi o'sib voyaga etayotgan oila muhitini, uning axloqiy qiyofasini har doim ham bilavermaydi. Ba'zan ayrim o'qituvchilar bolalar va o'smirlar bilan olib boradigan tarbiyaviy ishlarni otaonalar bilan maslahatlashmay, ular haqida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lmay amalga oshiradilar. Bunday holatlarda tabiiy ravishda tarbiyaviy tadbirlarning olib borilishi ko'zda tutilgan profilaktik choralarning ta'sirchanlik darajasining pasayishiga sabab bo'ladi. Oqibatda profilaktikadan ko'zlangan maqsadga erishilmay qolinadi.[12]

Ma'lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko'rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo'yin tovlash ko'rinishidagi o'zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo'luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin. Ijtimoiylashtirish jarayonida inson jamiyatda normal hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan ishonch, axloqning ijtimoiy ma'qul shakllariga ega bo'ladi. Pedagogik qarovsizlikda, o'qishdagi qoloqlik, darslarni qoldirish, o'qituvchilar va sinfdoshlar bilan ziddiyatlarga qaramay, sub'ektlarda qimmatli-me'yoriy tasavvurlarning keskin deformatsiyasi kuzatilmaydi. Bu holda, shaxs uchun mehnatning qadri etarli darajada baland bo'lib qoladi, u kasb tanlash va uni egallashga yo'naltirilgan bo'ladi, uning uchun atrofdagilarning fikrlari farqsiz bo'lmaydi, ijtimoiy va referent munosabatlar o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Ijtimoiy qarovsizlikda asotsial axloq bilan bir qatorda qimmatli-me'yoriy tasavvurlar, qimmatli yo'nalishlar, ijtimoiy hukmron g'oyalar tizimi keskin deformatsiyalanadi, mehnatga salbiy munosabat, tirikchilik uchun shubhali va noqonuniy vositalar hisobiga mehnatsiz daromadlar topish va «chiroyli hayotga» erishish maqsadi hamda unga intilish istagi shakllanadi.

Bunday shaxslarning referent munosabatlari va qimmatli yo'nalishlari pozitiv yo'nalishli ijtimoiy aloqalar va ijtimoiy institutlarning shaxslardan anchagina begonalashishi bilan tavsiflanadi. Ijtimoiylashtirish deganda, insonlarning o'tib ketgan avlod-ajdodlari va hozirgi yaqinlari tomonidan hosil qilingan va atrofdagi moddiy va ma'naviy borliqda mujassamlangan ijtimoiy hayot, ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy qadriyatlar tajribasini (nutq va bilimlar, inson tafakkuri va ongi, atrofdagi olamga va o'z-o'ziga bo'lgan

munosabatlari, mahorat va bilimlari, me'yorlar, odatlar, sifatlar, ehtiyojlar, qobiliyat va hokazo) butun ko'p qirrali jarayonini tushunish kerak. Biroq, inson sivilizatsiyasining yutuqlarini o'zlashtirish turli shaxs- larda muvaffaqiyat bilan bir xilda davom etmaydi.

O'smirning deviant axloqini diagnostika qilish uchun psixologlar tomonidan «qarshi harakat» deb nomlanuvchi mezonlar ishlab chiqilgan. Bunday holda, ular ijtimoiy, o'quv yoki shaxslararo sohadagi buzilishlar bilan bog'liq eksternal devia- siyani (nafrat, dushmanlik, tajovuz, o'g'pilik, yolg'on) o'z ichiga oladi. O'smirdagi deviant axloqning muomala belgilari quyidagicha namoyon bo'ladi: his- hayajonliportlashlar; kattalar bilanjanjallar; kattalarning qoidalari yoki iltimoslarini mensimaslik yoki bajarishni radetish; boshqa odamlarni jo'rttaga bezorqilish; o'z xatolarida boshqa birovlariniayblash; jizzakilikning eng keskindarajasi; badjahllik, darg'azablik, qasoskorlik, keksaqlash; haqoratlar va uyatsiz so'zlarni teztezishlatish.

Tadqiqotlarga ko'ra, bunday tajovuzkorlik, gipperfaollik va ota-onalari bilan o'zaro munosabatlarda qiyinchilik alomatlari yaqqol ko'rinib turgan bolalar kattaroq yoshga etganlarida hayotda bunday muammolari bo'lmagan bolalarga nisbatan besh marta ko'proq jinoyatchi yoki ichkilikboz bo'lib yetishganlar. Shaxsni ijtimoiylashtirish umumiy jarayonining bir qismi uni huquqiy ijtimoiylashtirish bo'lib, uning mohiyati shaxs tomonidan huquqiy qadriyatlarining o'zlashtirilishi, ularni o'z hayoti va axloqining me'yorlariga, shaxsiy sifatlariga aylantirishidan iborat. Huquqiy axloqning har qanday harakatida albatta, unda ishtirok etayotgan shaxsning huquqiy ongi namoyon bo'ladi. Buning aniq bir huquq me'yorini bilishi yoki bilmasligi, davlat hokimiyati, qonun, huquqni muhofaza qiluvchi organlar nufuzining turli darajasi, amaldagi huquqiy taqiqlar va ularni buzganlik uchun huquqiy sanksiyalarning mavjudligi va unga nisbatan shaxsning salbiy munosabati bilan tavsiflanishi mumkin.

Og'uvchi axloqqa ega bo'lgan kishilarning katta qismi umuminsoniy qadriyatlar va axloq me'yorlari haqida tasavvurlarni eslab qoladi, lekin bir qator sabablarga ko'ra o'z xulqidagi bu me'yorlarga tayana olmaydi yoki turli motivatsiyalangan himoya mexanizmlari bilan o'zining jamoatchilikka zid og'ishlarini oqlashga harakat qiladi. Ruhiy himoya mexanizmlari - sub'ekt uchun og'riqli, chidab bo'lmaydigan tashvishlarga qarshi himoya

usuli bo'lib, uning borliqni, «Men» (obraz)ini yoki tashqi dunyoni buzib ko'rsatish kabilarning natijasidir. Shunday qilib, og'uvchi axloq o'zini namoyon qilishning keng shakllariga ega. Deviant axloq namoyon bo'lishi xususiyatlarining differentsiatsiyasini o'tkazish uchun zamonaviy psixologiya qoidalariga tayanish zarur.

1. Garchi psixopatologik buzilishlar mavjud bo'lgan barcha sub'ektlarning axloqi deviant deb hisoblansada, deviant axloqning har qanday turi orqasida ham psixopatologiya yashirilib yotavermaydi.

2. Ruhiyat buzilishlari, ya'ni kognitiv, his-hayajonli va boshqaruvchi jarayon, jarayonlar borishidagi buzilishlar albatta, shaxsning nuqsonini belgilab bermaydi.

3. Buzilishlarning bir qancha ko'rinishlari shakllanishida organik omillarning roli dezadaptiv ta'sirlanishlarga o'rganish imkoniyatini inkor etmaydi.

Ma'naviy-axloqiy jihatdan sust rivojlanganlik va shaxs tipidagi o'ziga xos xususiyatlar (o'zgaruvchan xarakterlilik, qo'zg'aluvchanlik, beqarorlik, hissiyotga beriluvchanlik, tobelik, jur'atsizlik va boshqalar) esa bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi-ning oldini olishning muhim shartlaridan biri tarbiyaviy jarayonda ta'lim muassasasi va oila hamkorligini to'g'ri yo'lga qo'yishdir. Ko'pincha oila va muassasa hamkorligi, ota-ona va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro aloqaning uzilishi tufayli bolalar va o'smirlar tarbiyasini, ayniqsa, ular xulqidagi o'zgarishlarni tuzatish ancha qiyin kechadi. O'smirlik davrini o'tish davri, deb yuritadilar, chunki ana shu davrda bolalikdan kattalik holatiga o'ziga xos o'tish davri yuzaga keladi. Bu jarayonlar bola ruhiy faoliyatining jiddiy ravishda qayta qurilishi bilan bog'liqdir.

XULOSA

Bolalarning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini bilish ham ularni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Yoshlar bilan individual munosabatda ularning qanchalik emotsionalligi, hissiyotga beriluvchanligini, affektga moyil yoki moyil emasligini, o'z hissiyotini tuta olisholmasligini va shuningdek, unda qanday hislar ustun ekanligini bilish juda muhimdir. Salbiy axloqiy sifatlarga ega bo'lgan yoshlarda tajanglik, qo'pollik, yolg'onchilik, bezorilik, egoizm, qaysarlik, o'jarlik, intizomsizlik, qoidalarga rioya qilmaslik, o'zbilarmonchilik kabilar kuzatiladi va bunday xislatlarga ega bo'lgan yoshlarni

tarbiyalashda individual yondashuv lozim. Chunki ular jamoa yoki ko'pchilik orasida o'zlarining ayblarini oshkor bo'lishini yoki tarbiya, tanbeh berayotgan kishining nasihat yoki ko'rsatmalariga bo'ysunishni yoqtirmaydilar, ular bilan muomalada nihoyatda ehtiyotkorlik, samimiylilik, do'stona munosabatda bo'lish talab qilinadi. Yoshlar bilan ishlashda ularning xarakteri, qiziqishlari, shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olinishi lozim. Ko'p nasihat qilmaslik, urishmaslik, ovozini baland ko'tarmaslik, ko'p gapirmaslik maqsadga muvofiq. Tarbiyalanuvchiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda ishontirish, tushuntirish, o'rgatish, inontirish, namuna, o'rnak, ko'rgazmali, rag'batlantirish usullaridan foydalanish, bola shaxsini xurmat qilish, ruhiyatini asrash qoidalariga rioyaqilingan holda amalga oshirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI :

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy taxlil, qat'iy-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T. O'zbekiston, 2017. 45b
2. Bobojonov Sh. "Imom Ismoil al-Buxoriy" maqolasidan.
3. Ал-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата, 1976, с. 119-120-б
4. Nishanova, Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik
/ Z.T. Nishanova va boshq. - Toshkent: « O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. - 600 b.
5. Internet materiallari